

ЯК УКРАЇНСЬКЕ ДУХОВЕНСТВО ВИГАДУВАЛО РОСІЮ

Текст Максим ЯРЕМЕНКО
Колажі Anna LEE

КОНЦЕПТ

Теперішні російські ідеологічні марення не можна обмежити порівняннями із сталінськими чи нацистськими діями. Вони сягають значно глибших, до модерних часів. А маячня Кремля про те, що українці та росіяни — «адін народ», походить з імперського конструкту про одну «народність». Однак навіть на такі ідеологи Росія не має авторських прав. Щоб це зрозуміти, важливо пригадати історію українсько-російських церковних контактів у XVII—XVIII століттях. Саме тоді з'явився і розвинувся головний «аргумент» про «єдність» — однакова конфесійна належність русинів і московитів, їхнє «єдиноверіє»

ПРАВОСЛАВНА ЄДНІСТЬ З ПОДАННЯ КИЄВА

Проголошення Берестейської унії 1596 року й поява Унійної Церкви посилили протистояння між православними Київської митрополії та її конфесійними опонентами. Православні акцентували на давньому й апостольському походженні своєї Церкви, на її духовній силі порівняно з католицизмом. І йшлося не тільки про Київську митрополію, підпорядковану тоді константинопольському патріархові. Церковні письменники широко апелювали до спадщини різних православних Церков, зокрема й сусідньої Московської патріархії. До прикладу, як автор полемічного твору «Палінодія», який звертався і до «нашої Землі Руської», і до інших країв, об'єднаних однією вірою та належністю до Східної Церкви.

Доказ повноцінності й духовної сили православ'я знаходили, серед іншого, у зверненні до численних святих. У творах київських полемістів уже в перші десятиліття XVII століття щедро фігурують імена місцевих, а також грецьких, молдавських, сербських, болгарських, македонських, афонських та інших святих. Поряд із ними з'являються і такі, які були причислені до лику святих на теренах Московії. Частина їх жила в давньоруський час, коли церковна влада Києва поширювалася на всю Русь. Тож їх трактували за «своїх». Московські, новгородські, псковські та інші празники почали вносити й до українських церковних календарів-святців. На початку 1680-х років, ще до того, як московський патріарх захопив Київську митрополію катедрі з ініціативи самих українських церковних мужів, лаврські святці містили понад 70 пам'ятей московського походження.

Реальні контакти у XVII столітті були вузько прагматичними: київські мужі переважно хотіли

«розкрутити» православних сусідів на матеріальні пожертви. Тобто на православної єдності в той час наголошували українці, до того ж переслідуючи власні цілі. Московський патріархат розглядали як один із низки церковних центрів, а політичних симпатій до Москви церковні мужі не виявляли. Сама ж Московія у першій половині XVII століття на тезу про єдність православних не реагувала, проводила політику самоізоляції і твердила, що лише вона посправжньому православна. Доходило до того, що сусідів-одновірців, якщо ті мали намір жити в Московії, заново охрещували. Буцімто вони «не дотримуються правил и передання святих апостолів, святих соборів и святих отців», як було виголошено на Московському соборі 1620 року.

Загалом поліконфесійність, що здатна творити відповідну культуру толерантності та практики співжиття, була дивиною для Московії. На тому ж соборі московський патріарх Філарет (Романов), який побував у полоні в Речі Посполитій, розповідав про побачене там так: «В одному домі в них у батька з дітьми, у чоловіка з дружиною, у пана з рабами — три чи чотири віри: один дотримується віри християнської, другий — папської, третій — лютерської, ще інший — кальвінської, інший — новохрещенської, інший — аріанської, і разом на одній трапезі їдять і п'ють та поєднуються шлюбом, а інші й молитву творять».

ЗАХИСТ ПРАВОСЛАВНИХ — ІНСТРУМЕНТ ІМПЕРСЬКОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Ситуація змінилася після революції, яку очолив Богдан Хмельницький. У середині XVII століття козацькі ватажки використали релігійні гасла, щоб легітимізувати свій виступ та претендувати на роль провідників не лише козацтва, а й

усього руського православного суспільства. Тому вони й декларували захист спільної віри. Це гасло знадобилося і для того, аби заохотити московського царя до союзу.

Однак козацькі ідеологи дуже швидко перестали наголошувати на православній єдності — вона заважала заявляти про свій особливий статус та роль у житті Гетьманщини. А от у Московії гасло не лише прижилося, а й стало наріжним каменем імперської ідеології. До того ж його й надалі жили київські інтелектуали.

У другій половині XVII століття Лівобережжя Дніпра та невеличка частина Правобережжя біля Києва опинилися у складі Московської держави. Інші українські терени залишалися у Речі Посполитій. Зміна геополітичних обставин підштовхнула православні єпархії на річпосполитських землях перейти на унію: митрополича катедра опинилася у Московії і була підпорядкована вже не констан-

тинопольському, а московському патріархові. У Польсько-Литовській державі залишилося лише кілька достатньо невеликих православних центрів. У першій третині XVIII століття Київська митрополія, локалізована вже головно на Лівобережжі, перетворилася на одну єпархію.

Втім українські церковні мужі, прагнучи повернути попередню юрисдикцію Київської митрополичої катедри, не збиралися миритися із цим. У тогочасних політичних обставинах вони мали єдину зброю: нагадувати імперській владі про православне минуле частини Речі Посполитої та наголошувати на сформованому ще у XVII столітті твердженні про унію як католицьку інтригу.

У XVIII столітті гасло захисту православних стало одним з інструментів імперської зовнішньої політики. Саме так позиціонував себе Петербург у низці договорів з Варшавою. Росія реалізовувала цю настанову як засіб тиску на сусідню державу —

тут бачимо паралелі з нинішнім гаслом захисту «рускоязычних» у всьому світі. Найцікавіше, що допоки польський монарх проводив політику, що влаштовувала Петербург, ніхто про православних у Речі Посполитій і не згадував. Ба більше, їм навіть не дозволяли турбувати російські органи — всі потреби ортодокси були зобов'язані вирішувати самостійно в місцевих судах.

Діяла заборона звертатися до верховного імперського органу управління Православною Церквою — Синоду. Слуцький православний архімандрит Михайл Козачинський так коментував ситуацію у жовтні 1751 року: «Нам заграничним (Тобто православним у Речі Посполитій. — Ред.) ні в чем їх святійшества не утруждать, і нічого отнюдь не доносить, но здісь би у ляхов во всем сатисфакції іскать». Тобто конфесійне питання було лише зачіпкою, аби пригрозити інтервенцією чи і збройно втрутитися у внутрішні справи Речі Посполитої.

Київське гасло XVII століття про унію як ворожий католицький задум імперські політики вповні взяли на озброєння вже наприкінці XVIII століття — після поділів Речі Посполитої та захоплення Росією українських та білоруських воєводств із численним унійним населенням. Петербург апелював до об'єднання «давніх російських земель» і проголошував усе населення належним до одного «племені». Підставою твердити про єдність була православна віра, від якої буцімто вороги свого часу підступно відвернули частину люду.

Попри те, що в імперії могли більше чи менше толерувати католиків або протестантів, уніати не мали такого права. Вони, на думку Петербурга, належали не до іновірців, а до обманутих православних. Ліквідація унії стала лише справою часу й закінчилась 1839 року. «Православне єдінство» було важливим навіть в атеїстичному СРСР, коли 1946 року до «Святої Русі» насильно приєднали греко-католиків Галичини.

КИЇВ — МІСЦЕ, З ЯКОГО ПОЧИНАЛАСЯ ІСТОРІЯ

Київські церковні інтелектуали підсобили імперській ідеології навіть викладом минулого. І тут та сама історія, що й із православною спільністю, — українські мужі насамперед дбали не про імперію, а про себе. У другій половині XVII століття Київ опинився під політичною, а згодом і церковною владою Москви. Тоді інтелектуали прагнули

показати, що Київ, як центр митрополії, — не якась там провінція, а місце, з якого починалася історія. Виразно про це йдеться у «Синописі» Інокентія Гізеля, що вперше побачив світ у Лаврській друкарні 1674 року, а згодом був доповнений та ще двічі виданий там само 1678-го та у 1680—1681 роках.

Православний автор використав виклад історії «слов'янського народу», щоб донести кілька важливих для українського духовенства повідомлень. Він наголошував, що Київ — це потужний центр православного та слов'янського світу. Місто не могло опинитися під зверхністю католицького чи мусульманського володаря. Київ — це «царственный» і «верховний град», у якому стоїть славетна святиня — Лавра. Тож московському монархові належить всіляко про них дбати. До того ж цар мав забезпечити дотримання давніх прав обох православних центрів: і митрополича катедра в Софії, і ставропігійний Печерський монастир залишалися у юрисдикції константинопольського патріарха.

Подальша історія свідчить, що московська влада не дуже зважала на всі важливі для київських церковних мужів акценти. Але наратив «Синопису» про минуле й династичну спадкоємність сучасних московських царів та київського князя Володимира дуже пригодився для імперської ідеології. Тож не дивно, що київський текст став таким популярним і до 1836 року його перевидавали аж 17 разів. У XVIII столітті його також використовували, щоб написати інші нариси «правильної» «загальноросійської» історії.

ВІД КОЗАЦЬКОЇ «ОТЧИЗНИ» ДО РОСІЙСЬКОГО «ОТЕЧЕСТВА»

Не лише історичні інтерпретації київських інтелектуалів знадобились імперській ідеології. Саме українець з походження також придумав всеросійське «отечество». Поняття «отчизни» в українську політичну думку прийшло із річпосполитської політичної культури. Козацька еліта вже від 1660-х років називала своєю вітчизною саме Гетьманщину, українську територію та населення, а не Московську державу. Навіть через століття саме козацьку Україну її уродженці, світська та церковна еліта, називали «отчизною» і не змішували із власне російськими теренами.

Нове значення поняттю «вітчизна» надав колишній київський професор Теофан (Прокопович),

який став ідеологічним помічником Петра I у модернізації Московії. Прокопович замість «отчизни» використав термін «отечество» і поширив його на всю російську державу — загальну батьківщину всіх царських підданих. Таку новацію впроваджували не лише з думкою про імперію, а й про себе — це було своєрідне пояснення причин власної діяльності поза межами України. Від кінця XVII століття сотні добре освічених українців ставали на службу російській державі. Запит був величезний — саме за царювання Петра I імперія вирішила стати активним гравцем на загальноєвропейській арені. Для цього вона потребувала модернізації, а тому — якісних кадрів. Оскільки власних не було, вдалися до послуг іноземців, зокрема українців.

До другої половини XVIII століття українці переважали на церковній ниві й опікувалися різноманітними сферами: ставали вищим армійським та мирським духовенством, настоятелями найважливіших монастирів та місій, професорами тощо. Вони вважали себе своєрідними культуртрегерами та пастирями, що несли християнську віру і світло в темряву. Як було зазначено в одній київській панегіричній проповіді початку XVIII століття, «яко наповнили вони Малу і Велику Росію, і в дальні і дикі сторони на проповідь посилалися, і новими християнами лічбу овець Христових наповнили і велику здобули користь і надбання Церкві Його».

Водночас київські єрархи розглядали таку кадрову експансію як стратегію зміцнити свій вплив і сформувати неофіційну мережу підтримки. Звеличуючи в посмертній епітафії 1707 року соратника Івана Мазепи митрополита Варлаама (Ясинського), його хвалили, що «многих в архієрейські степені устроїв». Себто подбав про їхню кар'єру на російських теренах.

І розрахунок київських єрархів цілком виправдався — до кінця XVIII століття Софійська митрополіча катедра не лише зберегла особливу релігійну культуру, а й успішно уникла покарань за порушення різних приписів. Допомогали цьому «свої люди». Саме такі численні українці, демонструючи лояльність монарху, заявляли, що діють на користь великого «отечества». Цю батьківщину уособлювала на той час не територія, мова абощо, а імператорський престол. Про етнічну уніфікацію тоді питання ще не стояло. Хоча багато українців водночас «отчизною» і надалі називали українські терени.

Мабуть, не зайве пригадати і про те, що українці назвали імперію. «Росією» у XVII столітті руські церковні мужі називали тільки терени Київської православної митрополії. Ось лише невеликий приклад: в одному з артикулів київського трактату «Палінодія», закінченого на початку 1620-х років, йдеться: «В Росії без патріарха вселенського, яко пастира свого зверхнього, не можуть унії творити». Тобто «Росія» — це православні терени, що перебувають у юрисдикції константинопольського єрарха. А такі об'єднувала на той час тільки Київська митрополія, Московія мала автокефальну Церкву із власним патріархом.

Ще в перші десятиліття XVIII століття в українському церковному слововжитку «Росія» також мала звичне українське окреслення. У київській панегіричній промові 1710-х років митрополита Петра (Могили) хвалять за таке: «его милосердіє ко отчизні нашей російской», що було явлене в тому, що він 1632 року створив Академію, і за те, що збагатив «Росією» ученієм и премудростію». Діяльність Могилярхієрея обмежувалася саме теренами Київської митрополії. Тож згадана «російська отчизна» і «Росія» — це не про Московську державу.

Саме підо впливом Києва «Русія», що згадана в титулі московського царя, стала «Росією», а згодом — назвою імперії. Отже, становлення імперської Росії відбувалося за безпосередньої участі українських церковних мужів. Інтелектуальні напрацювання киян часто з'являлися як інструмент забезпечення власних інтересів. Однак підхоплені імперською ідеологією вони змінювали аудиторію і розширювали радіус дії.

Імперія без жодних докорів сумління привласнювала все, що з'являлося в її межах, і видавала за російський продукт. Та ще й згодом твердила про благодотворний цивілізаційний культурний вплив центру на периферію. Так Сковорода «став» батьком «російської» філософії; Ведель, Березовський та Бортнянський — «руськімі» композиторами, печерські подвижники — «руськімі» святими тощо.

Проєктуючи на сьогодні, пам'ятаймо, що права інтелектуальної власності на культурні продукти легше захищати у власній державі, за яку і варто боротися. ■

СИНОПСИС